

ВІКТОР СУСАК,

магістр історії, асистент кафедри історії і теорії соціології Львівського національного університету ім. І.Франка

Самоорганізація versus державний патерналізм: порівняльний аналіз установок жителів Львова і Донецька (1994–2004)

Abstract

The author of the article analyses how economic and religious-cultural predictors as well as factors of regionalism and age differentiation influence on the attitudes of population from Lviv and Donetsk in comparative range “Self-organization versus State Paternalism” during 1994–2004. In general, the research shows that respondents at all levels of analysis and in all contexts were to a certain extent disposed to state paternalism in contrast to self-organization. The most influential predictor noticeably determining the character of change in respondents’ attitudes was an economic factor. Then follow religious-cultural, regional, and age differentiation factors.

Особливістю соціальних трансформацій у кожній із посткомуністичних країн є “рух назад”, тобто відбувається регенерація політичних, економічних, соціальних і культурних моделей, які існували до встановлення комуністичного режиму. Цей процес суспільної реконфігурації багато істориків, соціологів і політологів інтерпретують як унікальний історичний феномен, стосовно якого важко знайти аналог у багатолічному минулому людства [1, с. 81]. Одним із найважливіших показників успішності у відновленні передкомуністичного *status quo* є здатність представників певного соціуму до самоорганізації на противагу державному патерналізму, котрий, як відомо, був найважливішим чинником в організації суспільства та управлінні ним аж до початку трансформаційного процесу. Таким чином, рівень позитивності установок людей на вільну самоорганізацію, на відміну від традиційної, звичної для багатьох державної опіки, може бути використаний як соціологічний індикатор, за допомогою якого вимірюють рівень відкритості до суспільних інновацій. Рівень сприйнятливості або протисто-

яння щодо них соціуму залежить від взаємодії багатьох чинників, серед яких теоретики соціальних змін вирізняють економічний¹, релігійно-культурний², регіональний³, віковий тощо.

Метою даного дослідження є вивчення рівня впливу різних чинників змін і/або статички в установках жителів міст Львова і Донецька — центрів двох важливих регіонів на Заході й на Сході України — стосовно необхідності самоорганізації як альтернативи державному патерналізму. Порівняльні дослідження ми здійснювали у часовій перспективі 1994–2004 років на емпіричній основі статистичної бази даних трендового дослідження “Львів–Донецьк: соціологічний аналіз групових ідентичностей та ієрархій соціальних лояльностей (1994–2004)”, проведеного Інститутом історичних досліджень та кафедрою історії й теорії соціології Львівського національного університету ім. І.Франка у співпраці з Інститутом соціальних досліджень Мічиганського університету, Донецьким Центром політичних досліджень і Донецьким відділенням Соціологічної асоціації України.

Під час опитувань ми використовували такі вибірки (див. табл. 1).

Таблиця 1

Розміри вибірки за конкретними опитуваннями

Роки	Львів	Донецьк
1994	391	430
1999	438	391
2004	400	400

У процесі конструювання вибірок кожного з опитувань ми використовували списки виборців Президента України (1999, 2004) або депутатів Верховної Ради України (1994). У кожному з міст під час кожного з опитувань ми визначали по 12 виборчих дільниць: 3 — в центральній частині міста, 4 — у ближній периферії, 5 — у віддаленій. Виборців, зареєстрованих на цих дільницях, ми інтерпретували як більш-менш однорідні “страти” відповідно до їхніх соціально-демографічних характеристик. Використовуючи відповідні списки виборців, за принципом одноступеневої випадкової вибірки ми здійснювали добір людей (по 50 на кожній виборчій дільниці,

¹ С.Ліпсет на підставі багаторічних порівняльних статистичних досліджень з’ясував, що чим нижчим є економічний розвиток певного соціуму, тим сильніша його протидія демократичним інноваціям [див.: 2].

² С.Гантингтон стверджує, що чим сильніше віруючі люди переконані в тому, що з їхньої релігії випливає право на опір політичним рішенням, ухвалюваним демократичним і правовим шляхом, тим більш обґрунтованою є теза, що релігію необхідно сприймати як чинник, котрий перешкоджає демократичним перетворенням [див.: 3].

³ Р.Патнем довів, що на півдні сучасної Італії домінує соціальний капітал, ґрунтований на клієнтелізмі й корупції, тому там спостерігається протистояння демократичним перетворенням. Його дослідження також продемонстрували, що на півночі Італії сприйнятливність до демократичних інновацій ґрунтується на соціальному капіталі, що базується на суспільній довірі й кооперації [див.: 4].

щоб загальна кількість можливих респондентів із певним запасом становила 600). Розрахункова припустима похибка вибірки не перевищувала 5%. Інформацію збирали на підставі стандартизованої анкети у форматі особистого інтерв'ювання (face to face) за місцем проживання респондентів. У 2004 році період інтерв'ювання тривав від 12 листопада до 30 грудня.

Як інструментарій, що вимірює установку жителів Львова і Донецька в діапазоні “самоорганізація versus державний патерналізм”, ми використовували запитання, подані в таблиці 2.

Таблиця 2

Основний інструментарій опитування

Деякі люди кажуть, що уряд має гарантувати кожному роботу і високий рівень життя; натомість інші вважають, що кожна людина має дбати про себе сама. Тут подано шкалу від 1 до 7, де 1 означає, що уряд має гарантувати роботу кожному, а 7 — що кожен має подбати про себе сам.							
Уряд гарантує роботу кожному				Кожен дбає про себе сам			
1	2	3	4	5	6	7	
Яка цифра на шкалі відповідає Вашій точці зору?							
Яка цифра відповідає поглядам більшості жителів Східної України?							
Яка цифра відповідає поглядам більшості жителів Західної України?							

Таким чином, за допомогою 7-значної шкали, поданої в таблиці 2, на підставі відповідей респондентів ми вимірювали рівні їхніх установок на державний патерналізм або на самоорганізацію. Варіанти відповідей від 1 до 3 відповідали тому чи тому рівню сприйняття державного патерналізму. Варіанти відповідей від 5 до 7 — різному рівню схильності до самоорганізації як засобу розв'язання своїх проблем. Вибір числа 4 означав непевні настрої.

Основним методом аналізу даних був порівняльний аналіз розподілу середніх значень на поданій вище 7-значній шкалі за допомогою однофакторного дисперсійного аналізу із подальшим *post hoc* аналізом для з'ясування динаміки змін установки в діапазоні “самоорганізація vs державний патерналізм” упродовж 1994–2004 років та емпіричної перевірки низки гіпотез, зокрема стосовно впливу економічного, релігійно-культурного, регіонального й вікового чинників на зміни в зазначеному діапазоні установок громадян.

Спершу розглянемо результати порівняння середніх значень поданої вище шкали на рівні львівської та донецької вибірок загалом.

Коливання середніх значень тестованої змінної між 2,76 (Донецьк, 1994) і 3,87 (Львів, 1994), подані в таблиці 3, засвідчують загальну схильність жителів Львова й Донецька вважати, що уряд має гарантувати роботу всім. Така тенденція спостерігалася у 1994, 1999 і 2004 роках. При цьому в Донецьку вона була більш вираженою, ніж у Львові, із різницею, значимою на рівні 0,01. Упродовж усього досліджуваного періоду серед львів'ян спостерігалася певна тенденція до посилення установки на державний патерналізм, якщо порівнювати 2004 рік із 1994-м. Разом із цим у Донецьку найбільш виражене бажання, щоб уряд гарантував роботу всім, спостеріглося 1994 року, найменш виражене — у 1999-му і середнє — у 2004 році.

Таблиця 3

**Порівняння середніх значень на загальному рівні вибірок в цілому
у Львові й у Донецьку**

	Роки									Різниця між середніми значеннями		
	1994 (a)			1999 (b)			2004 (c)					
	N	M	S	N	M	S	N	M	S	a-b	b-c	a-b-c***
Львів (L)	386	3,87	2,13	430	3,68	2,25	395	3,41	2,06	0,19	0,27	*
Донецьк (D)	425	2,76	2,12	381	3,19	2,34	389	2,92	1,99	-0,43*	0,27	*
Різниця між середніми значеннями (L-D)	1,11**			0,49**			0,49**					

* Значима на рівні 0,05;

** Значима на рівні 0,01.

*** Тут і далі: рівень статистичної значимості різниці між трьома середніми значеннями (що відповідають станам **a**, **b** і **c**), обчислений за допомогою однофакторного дисперсійного аналізу.

Звернімося тепер до емпіричної перевірки гіпотези стосовно впливу економічного чинника на установки в зазначеному діапазоні. У таблиці 4 подано принцип обчислення значень змінної, що виступила в ролі предиктора даної гіпотези, а показником були розподіли значень наведеної вище 7-бальної шкали в межах незалежних числових вибірок, зумовлених значеннями предиктора.

Таблиця 4

**Принцип обчислення значень предиктора для емпіричної перевірки
гіпотези стосовно впливу економічного чинника на установки
в діапазоні “самоорганізація versus державний патерналізм”**

Значення економічного предиктора [рес]	Запитання анкети як база для обчислення значень предиктора
1. Економічні оптимісти , якщо: у запитанні 2 були відповіді 1 або 2 та у запитанні 4 були відповіді 1 або 2	2. Як змінилося матеріальне становище у Вас і Вашої сім'ї впродовж останнього року? 1. Значно поліпшилося 2. Трохи поліпшилося 3. Залишилися таким самим 4. Трохи погіршилося 5. Значно погіршилося
2. Економічні песимісти , якщо: у запитанні 2 були відповіді 4 або 5 та у запитанні 4 були відповіді 3 або 4	4. Як би Ви оцінили загалом ті економічні зміни, що відбулися після проголошення незалежності України? 1. Дуже позитивно 2. Позитивно 3. Негативно 4. Дуже негативно

Перш ніж братися до аналізу рівня впливу економічного чинника на установки респондентів у зазначеному діапазоні, звернемо увагу на виявлену тенденцію збільшення частки позитивних економічних установок респондентів упродовж 1994–2004 років, що спостерігається в обох містах, і, відповідно, значного зниження негативних (див. табл. 5).

Таблиця 5

Розподіл значень економічного предиктора у Львові й у Донецьку для різних років опитувань

Групи респондентів	Львів						Донецьк					
	1994		1999		2004		1994		1999		2004	
	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%
Економічні оптимісти	19	4,9	34	7,8	88	22,0	5	1,2	17	4,3	159	30,9
Економічні песимісти	184	47,1	135	30,8	36	9,0	313	72,8	200	51,2	17	6,6
Не враховані предиктором	188	48,0	269	61,4	276	69,0	112	26,0	174	44,5	224	62,5
Загалом	391	100	438	100	400	100	430	100	391	100	400	100

Таблиця 6

Порівняння середніх значень у контексті емпіричної перевірки гіпотези стосовно впливу економічного чинника на установки в діапазоні “самоорганізація versus державний патерналізм” (генеральну сукупність у кожному із років опитування становили жителі Львова і Донецька)

	Роки									Різниця між середніми значеннями		
	1994 (a)			1999 (b)			2004 (c)					
	N	M	S	N	M	S	N	M	S	a-b	b-c	a-b-c
Економічні оптимісти (O)	23	4,00	2,51	50	4,04	2,15	239	3,26	1,96	-0,04	0,79*	*
Економічні песимісти (P)	492	2,89	2,11	328	3,00	2,33	52	3,17	2,20	-0,11	-0,18	
Різниця між середніми значеннями (O-P)	1,11*			1,04**			0,09					

* Значима на рівні 0,01.

** Значима на рівні 0,05.

У контексті впливу економічного чинника на динаміку або статику установок респондентів у зазначеному діапазоні звернемо увагу на високу стабільність показників економічних песимістів між 2,89 у 1994 році і 3,17 у 2004-му. Водночас підгрупа економічних оптимістів продемонструвала

різницю між показниками “самоорганізація versus державний патерналізм” у перспективі 1994–2004 років, значиму на рівні 0,05. При цьому виразилася тенденція переходу від нейтрального стану 1994 року через їхню схильність до самоорганізації у 1999-му до згоди з необхідністю державних гарантій робочих місць для кожного 2004 року (див. табл. 6). Унаслідок цих якісних змін статистично значима різниця між економічними оптимістами та песимістами, що спостерігалася у 1994 і 1999 роках, трансформувалася в незначиму 2004 року. Таким чином, на тлі зростання частки економічних оптимістів серед жителів Львова і Донецька впродовж досліджуваного періоду виявилася тенденція до зміцнення їхніх позитивних установок на державний патерналізм.

Перевіримо тепер гіпотезу стосовно впливу релігійно-культурного чинника на зміни установок у зазначеному діапазоні. Компонентами предиктора виступили дві підгрупи — представники західнохристиянської та східнохристиянської релігійних культур (див. табл. 7).

Таблиця 7

Принцип обчислення значень предиктора для емпіричної перевірки гіпотези стосовно впливу релігійно-культурного чинника на установки в діапазоні “самоорганізація versus державний патерналізм”

Значення релігійно-культурного предиктора [pr rel-cult]	Запитання анкети як база для обчислення значень предиктора
1. Західнохристиянська релігійна культура , якщо: у запитанні 181 були відповіді 5, або 7 та у запитанні 103 була відповідь 2	181. До якої Церкви Ви належите? 1. Українська ПЦ (Київський патріархат) 2. Українська ПЦ (Московський патріархат) 3. Українська автокефальна ПЦ 4. Руська ПЦ 5. Українська греко-католицька церква 6. Римо-католицька церква 7. Протестант 8. Іудей 9. Інша
2. Східнохристиянська релігійна культура , якщо: у запитанні 181 були відповіді 1, 3, 4 або 5 та у запитанні 103 була відповідь 1	103. Як Ви вважаєте, Україна є частиною: 1. Сходу 2. Заходу 3. І того, і того 4. Ані того, ані того

Серед поданих у таблиці 8 результатів виокремлюється західнохристиянська релігійна група за станом на 1994 рік. За середнього значення показника в 4,59, що становить для нас інтерес, її представники продемонстрували суттєво виражену тенденцію до самоорганізації на протигагу патерналізму. Проте й у 1999-му, й у 2004-му році вони виявили схильність до державних гарантій робочих місць, що впродовж усього досліджуваного періоду було стабільно характерним для представників східнохристиянської релігійної культури. Зрештою різниця між середніми значеннями установок цих підгруп, значима на рівні 0,01 у 1994 році, перетворилася на статистично незначиму у 1999 і 2004 роках.

Таблиця 8

Порівняння середніх значень у контексті емпіричної перевірки гіпотези стосовно впливу релігійно-культурного чинника на установки в діапазоні “самоорганізація versus державний патерналізм”

(генеральну сукупність у кожному із років опитування становили жителі Львова і Донецька)

	Роки									Різниця між середніми значеннями		
	1994 (a)			1999 (b)			2004 (c)			a-b	b-c	a-b-c
	N	M	S	N	M	S	N	M	S			
Західнохристиянська релігійна культура (W)	86	4,59	2,09	78	3,59	2,22	44	3,77	2,21	1,00*	-0,18	**
Східнохристиянська релігійна культура (E)	57	3,60	2,20	37	3,27	2,39	43	2,86	2,09	0,33	0,41	
Різниця між середніми значеннями (W-E)	0,99**			0,32			0,91					

* Значима на рівні 0,01.

** Значима на рівні 0,05.

Таблиця 9

Принцип обчислення значень предиктора для емпіричної перевірки гіпотези стосовно впливу регіонального чинника на установки в діапазоні “самоорганізація versus державний патерналізм”

Значення регіонального предиктора [pr reg]	Запитання анкети як база для обчислення значень предиктора
1. Львів'яни – прихильники активного розвитку свого регіону, якщо: у запитанні 24f була відповідь 1 та у запитанні 11 були відповіді 3 або 4	З-поміж поданих тут визначень, використовуючи які люди можуть давати собі характеристику, оберіть ті, що допоможуть Вам описати себе якнайкраще: 24f. Львів'янин/ка (1 – Так; 0 – Ні) 24о. Донетчанин/ка (1 – Так; 0 – Ні)
2. Донетчани – прихильники активного розвитку свого регіону, якщо: у запитанні 24о була відповідь 1 та у запитанні 11 були відповіді 3 або 4	11. Як Ви вважаєте, яким чином мають будуватися взаємовідносини між центральною владою і владою на місцях: 1. Усі рішення мають прийматися в Києві. 2. Київ має здійснювати загальний контроль, але деякі специфічні рішення мають прийматися на регіональному рівні. 3. Більшість економічних і соціально-політичних рішень слід приймати на регіональному рівні. 4. Усі рішення мають прийматися на регіональному рівні.

Емпірична апробація гіпотези стосовно впливу регіонального чинника на установки в зазначеному діапазоні також продемонструвала певні тенденції. Дві підгрупи, що співвідносяться зі значеннями предиктора (львів'яни і донетчани, котрі є прихильниками активного розвитку своїх регіонів; див. табл. 9), виявили стабільні установки щодо патерналізму впродовж 1994–2004 років (див. табл. 10). При цьому львів'яни були дещо меншою мірою схильні до державної опіки, ніж донетчани. Різниця між цими групами у 1994 році була значимою на рівні 0,01, а 2004 року — на рівні 0,05.

Таблиця 10

Порівняння середніх значень у контексті емпіричної перевірки гіпотези стосовно впливу регіонального чинника на установки в діапазоні “самоорганізація versus державний патерналізм”

	Роки									Різниця між середніми значеннями		
	1994 (a)			1999 (b)			2004 (c)					
	N	M	S	N	M	S	N	M	S	a-b	b-c	a-b-c
Львів'яни — прихильники активного розвитку свого регіону (L)	164	3,96	2,11	149	3,64	2,21	132	3,37	1,96	0,32	0,27	
Донетчани — прихильники активного розвитку свого регіону (D)	179	2,96	2,19	118	3,50	2,36	168	2,92	1,96	-0,54	0,58	
Різниця між середніми значеннями (L-D)	1,00**			0,14			0,45*					

* Значима на рівні 0,01.

** Значима на рівні 0,05.

У своєму дослідженні ми також звернули увагу на уявлення різних регіональних груп одна про одну в досліджуваному контексті (див. табл. 11). Проекції львів'ян відносно донетчан у перспективі 1999–2004 років відрізняються суттєвою стабільністю в контексті уявлень про жителів Донецька як таких, що постійно потребують державної опіки. При цьому в 1994 і 1999 роках львів'яни вважали, що у донетчан більш розвинене устремління до патерналізму, ніж це було виражено насправді. Дещо по-іншому виглядає картина уявлень донетчан про львів'ян. Наприклад, у 1999 році прагнення львів'ян до самоорганізації мали високий рейтинг в оцінках донетчан, хоча насправді серед жителів Львова спостерігалася певна схильність до патерналізму.

Останній чинник, що підлягає перевірці в даному дослідженні, — вікова диференціація (див. табл. 12, 13). Усі вікові групи в перспективі 1994–2004 років продемонстрували установку на державний патерналізм. При цьому найвіддаленішою від нього виявилася молодіжна група (18–29 років) у 1999 році. Різниця між поколіннями, значима на рівні 0,01, спостерігалася у 1994 і 1999 роках. Проте 2004 року вона вже не була статистично значимою.

Таблиця 11

Порівняння середніх значень у контексті емпіричної перевірки гіпотези стосовно впливу регіонального чинника на установки в діапазоні “самоорганізація versus державний патерналізм” (уявлення жителів різних регіонів одне про одного)

	Роки									Різниця між середніми значеннями		
	1994 (a)			1999 (b)			2004 (c)					
	N	M	S	N	M	S	N	M	S	a-b	b-c	a-b-c
Львів'яни — прихильники активного розвитку свого регіону (L): їхні уявлення стосовно позиції жителів Східної України	137	2,71	1,69	132	2,70	1,74	109	3,00	1,77	0,01	-0,3	
Донетчани — прихильники активного розвитку свого регіону (D): їхні уявлення стосовно позиції жителів Західної України	139	3,85	2,27	81	4,62	2,15	105	3,23	2,19	-0,77*	1,39**	**
Різниця між середніми значеннями (L-D)	-1,14			-1,92			-0,23					

* Значима на рівні 0,01.

** Значима на рівні 0,05.

Таблиця 12

Порівняння середніх значень у контексті емпіричної перевірки гіпотези стосовно впливу чинника віку на установки в діапазоні “самоорганізація versus державний патерналізм” (між роками опитувань у межах кожної вікової групи; генеральну сукупність у кожному з років опитування становили жителі Львова і Донецька)

	Роки									Різниця між середніми значеннями		
	1994 (a)			1999 (b)			2004 (c)					
	N	M	S	N	M	S	N	M	S	a-b	b-c	a-b-c
Вік: 18–29 років	116	3,58	2,12	159	3,99	2,08	155	3,32	1,85	-0,41	0,67*	*
Вік: 30–59 років	512	3,39	2,17	452	3,50	2,32	429	3,24	2,04	-0,11	0,26	
Вік: 60 років і більше	182	2,82	2,24	200	2,90	2,33	200	2,89	2,15	-0,08	0,01	

* Значима на рівні 0,05.

Таблиця 13

Порівняння середніх значень у контексті емпіричної перевірки гіпотези стосовно впливу чинника віку на установки в діапазоні “самоорганізація versus державний патерналізм”

(між віковими групами в межах кожного року опитування; генеральну сукупність у кожному з років опитування становили жителі Львова і Донецька)

	Вікові групи									Різниця між середніми значеннями		
	18–29 років (a)			30–59 років (b)			60 років і більше (c)					
	N	M	S	N	M	S	N	M	S	a-b	b-c	a-b-c
1994	116	3,58	2,12	512	3,39	2,17	182	2,82	2,24	0,19	0,57**	**
1999	159	3,99	2,08	452	3,50	2,32	200	2,90	2,33	0,49	0,60**	**
2004	155	3,32	1,85	429	3,24	2,04	200	2,89	2,15	0,08	0,35	

** Значима на рівні 0,01.

І зрештою, результати тестування гіпотез стосовно впливу різноманітних чинників на установки респондентів щодо державного патерналізму на противагу самоорганізації ми об'єднали в одну підсумкову таблицю (див. табл. 14).

Таблиця 14

Об'єднані результати перевірки гіпотез стосовно впливу різних чинників на установки респондентів

ШКАЛА ВИМІРЮВАННЯ:					
Максимально активна установка на державний патерналізм		3		Максимально активна установка на самоорганізацію	
1		2		7	
Непевний стан між установками на державний патерналізм і на самоорганізацію					
роки	Середні значення шкали вимірювання щодо різних рівнів і контекстів аналізу				
	середні значення на рівні вибірок загалом	середні значення в контексті впливу економічного чинника	середні значення в контексті впливу релігійно-культурного чинника	середні значення в контексті впливу чинника регіоналізму	середні значення в контексті впливу чинника вікової диференціації
	м. Львів м. Донецьк	економічні оптимісти економічні песимісти	західнохристиянська релігійна культура східнохристиянська релігійна культура	ідентитет: Львів'яни ідентитет: Донетчани	18–29 років 30–59 років 60 років і більше
1994	3,87 2,76**	4,00 2,89**	4,59* 3,60	3,96 2,96**	3,58* 3,39** 2,82**
1999	3,68** 3,19**	4,04 3,00**	3,59 3,27	3,64 3,50*	3,99 3,50** 2,90**

Закінчення табл. 14

2004	3,41** 2,92**	3,26** 3,17**	3,77 2,86**	3,37** 2,92**	3,32** 3,24** 2,89**
------	------------------	------------------	----------------	------------------	----------------------------

* Різниця між цим середнім значенням і константою “4” значима на рівні 0,01.

** Різниця між цим середнім значенням і константою “4” (непевним станом) значима на рівні 0,05.

Як свідчить запропонована таблиця, в установках жителів Львова і Донецька у більшості порівняльних контекстів переважали установки на державний патерналізм на протипагу самоорганізації. Спостерігаються лише два значення, вищі за непевний стан між установками на державний патерналізм і на самоорганізацію — у представників західнохристиянської релігійної культури у 1994 році та в економічних оптимістів у 1999 році, причому друга відмінність є статистично незначимою. Водночас з-поміж 30 середніх значень, нижчих за “4”, 20 відрізняються від нейтральної позиції зі значимістю на рівні 0,01.

Висновки

Найзагальнішим результатом цього дослідження є те, що назагал у жителів обох регіонів переважає схильність до державного патерналізму на протипагу самоорганізації. Жоден із проаналізованих у цій статті чинників не виявився настільки сильним, щоб істотно вплинути на характер розподілу значень за шкалою “державний патерналізм vs самоорганізація” і зробити картину принципово відмінною від тієї, що спостерігалася на рівні вибірок загалом. Утім, якщо оперувати окремими показниками, то такими предикторами, що визначають установки респондентів, відмінні від загального рівня за вибіркою, виявилися економічний і релігійно-культурний чинники.

Література

1. *Степаненко В.* До проблеми посткласичної концептуалізації соціальних змін // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — 1998. — № 4/5. — С. 76–92.
2. *Lipset S.* Some Social Requisites of Democracy: Economic Development and Political Legitimacy // *American Political Science Review.* — 1959. — Vol. 53. — № 1. — P. 69–105.
3. *Huntington S.* The Clash of Civilizations? // *Foreign Affairs.* — 1993. — Vol. 72. — № 3. — P. 22–49.
4. *Putnam R.D.* Making Democracy Work: Civic Traditions in Modern Italy. — Princeton, 1993.